

Dilyana Radoslavova
**17th Century Bulgarian Letters: Centres, Scribes, Repertoire (Studia
medievalia Slavic et Byzantina, 6). Boyan Penev Publishing House, Sofia,
2020. ISSN 1314-4170**

ABSTRACT

During the 17th century, the literary activity of Bulgarian Orthodox Christians took place within the context of the Ottoman Empire. Bulgarian territories were divided among three autocephalous Orthodox churches – the Greek-dominated Patriarchate of Constantinople and Archbishopric of Ohrid, and the Serbian Patriarchate of Peć. Given the lack of an independent Bulgarian state and church as main cultural patrons and the limited supply of Slavonic books printed abroad, the creation of manuscripts remained the primary method for maintaining the liturgical collections of Bulgarian monasteries and parishes. From the viewpoint of Bulgarian literary history, the 17th century was a period of creative stagnation as the inherited literary models turned up to be unproductive, so that no original work was to arise. On the other hand, it was during this period that the first texts based on the vernacular appeared. This new trend was closely related to the reception of Damaskenos Studites' *Treasure* (Venice, 1557/8). Its so-called 'Sredna Gora' translation into the archaic Slavonic language of the Church was made at the end of the 16th century and became a source for the first works that would adopt a new literary language, understandable to the wide audience. As a result, a new type of miscellanies called damaskins were included in the Bulgarian repertoire and gained great popularity. Both the archaic and the modern Bulgarian collections had various contents and composition and in addition included a variety of texts non-belonging to *Treasure*.

Until now, the phenomenon of the Bulgarian damaskins has been studied separately from the history of the literary centres. Thus, a number of questions remains unresolved, particularly ones concerning the place of origin of the Sredna Gora translation and the new Bulgarian versions, the reasons behind the choice of Bulgarian men of letters who focused precisely on *Treasure*, the causes and mechanisms that led to its new Bulgarian version. Providing answers to these questions, requires complex research that takes into account the influence of literary and extra-literary factors that form the context for their emergence and

popularity. In this sense, the explanation of the damaskins phenomenon must definitely be sought against the background of the entire literary production and activity of literary centres from the area of their distribution, which is basically the main goal of the present study.

Existing studies on 17th-century Bulgarian literary centres and their representatives differ in scope and aim and lack a comparative perspective. For this reason, a revision of their results and further overview of the literary activities of the period are required. The investigation of more than three hundred anonymous and signed 17th-century Bulgarian manuscripts, which is based on palaeographic, textological, comparative-typological, and statistical analyses, reveals the following characteristics of the letters and literary process. The geography of manuscript copying activity encompasses 36 centres – 18 settlements and 18 monasteries. Most of them fall within neighbouring eparchies in the diocese of the Church of Constantinople, as well as in areas where the influence of the Peć Patriarchate is likely to have occurred: the Sofia and especially the Tarnovo and Plovdiv Metropolitanates. Scribal activity was concentrated on the periphery of the eparchies. Books were rarely copied at the metropolitan and episcopate sees. Manuscripts were also created at the stauropegic Rila Monastery, which was under the control of the Patriarch of Peć at the time.

At the beginning of the century, several monastic centres were active: the Eleshnitsa Monastery and probably the Seslavtsi Monastery, in the Sofia region, as well as the Vratsa Monastery. It is possible that the organised copying of books also took place at that time in the epoch's largest and most influential centre: Etropole, located in the Lovech Eparchy, which flourished from the 1620s to the mid-1640s. During the second half of the century, copying activities were concentrated within the territory of the Plovdiv Metropolitanate — in the Sub-Balkan town of Karlovo and the Sredna Gora village of Adzhar, as well as at the Kuklen Monastery in the Rhodopes. In Adzhar, a scriptorium of a parochial type was formed, most likely connected to the activity of the school for training priests. There is no extant data about the functioning of a Rila scriptorium. However, the monastery was a favourite destination for visiting men of letters.

The research on the social profile of the forty-seven known scribes, as manifested by the data in ninety-seven preserved colophons, reveals that the 17th-century men of letters were representatives of the lower clergy and the Christian flock: monks, hieromonks, priests, deacons, and laymen. Some of them bore the literary titles diak, gramatik and daskal. Statistical evidence about the social profiles of scribes and the participation of various groups in the creation of books indicates that over the course of the century there was a tendency towards an increase in manuscript copying activity in parish contexts. Among the most productive copyists were calligraphers such as Hieromonk Danil of Etropole, Vasilij of Sofia, Priest Avram Dimitrievich from Karlovo, daskal Filip from Adzhar, and some others who played an important role in the literary process.

A comparison of the production of the various centres and the individual scribes shows the existence of specialisation within their work. It was characterised by the reproduction of a certain type of books depending on whether their activity was connected to the monastic or parish liturgy. This process is characterised by varying degrees of adherence to specific norms in the assembling of sets of liturgical books. The centres' specialisation was also accompanied by the observation of certain graphical (script and decoration) and orthographic conventions. The geometric semiuncial dominant during that epoch — the so-called Etropole (Sredna Gora) script — had several basic, genetically related local variants: the Etropole, Karlovo-Kuklen and Adzhar variants, as well as another version with an uncertain localisation which preceded them.

A general survey of the preserved 17th-century Bulgarian manuscripts shows that nearly 80% of them were intended for narrowly liturgical needs: psalters, euangelia, apostoloi,

sluzhebnitsi, horologia, oktoechoi, triodia, festal and ordinary menaia, synaxaria, breviaries, various liturgical anthologies, and others. The share of anthologies for reading, which have varying degrees of involvement with the liturgy or else are unconnected to it, constitute 18% of the total production. Among them, we find several traditional anthologies and works: two panegyrika and one collection of Sunday and festal sermons, four so-called ‘collections of miscellaneous type’, and a copy of the *Alexandria*. Against this background, the damaskins that had recently entered the repertoire stand out remarkably – a total of thirty-five archaic and Modern Bulgarian collections, as well as three copies of *The Miracles of Theotokos* by Agapios Landos in the 1684 translation of Samuil Bakachić. The remaining manuscripts contain grammatical works: *O pismenekh* by Constantine of Kostenets and the Church Slavonic Grammar by Meletius Smotrytsky. Books suitable for a monastery library are completely absent, such as paterika or collections of theological-philosophical works. The repertoire lacks also historical works, such as chronicles, for example.

Along with the wave of democratisation and modernisation of letters brought by the damaskin trend, the 17th-century Bulgarian book production shows yet another strong tendency – that of archaisation. It has various aspects and is manifested at the levels of selecting book compositional models and constituent texts/translations, orthography, and manuscript graphic appearance. The archaisation was a conscious turn towards the classical literary heritage of the Old and Middle Bulgarian periods. Sticking to the tradition, also meant maintaining the cults of pan-Slavic and local saints: St Cyril the Apostle of Slavs, Serbian saints Simeon and Sava, the Tŭrnovo saints Hilarion of Moglena and Mikhail the Warrior, as well as the anchorites Prokhor of Pŕinja, Gavril of Lesnovo and Yoakim of Osogovo. The cult of St John of Rila was maintained in Rila and in some monasteries in the Sofia eparchy, Vratsa, and Etropole. According to the manuscript tradition, the cult of the popular Balkan saint Petka of Tŭrnovo was spread everywhere.

Without any doubt, the significant number of damaskins can be interpreted as an important change and transformation not only in the linguistic, but also in the macro-genre characteristics of the letters. A key to explain the damaskins’ popularity may be the very structure of the original *Treasure* as an anthology of Sunday and festal homilies and lives of especially revered saints. This structure, which was open to interpolation, and the contamination of the triodion and menaion content made the book suitable for the parish liturgy. Thus it turned out to be a practical choice as a source of texts more for the newly established parochial scribal centres such as Adzhar, rather than for the monastic calligraphic centres such as Etropole, which continued to prefer the traditional types of compositional structures.

The reconsideration of the activity of the 17th-century scribal centres and scribes in light of the latest discoveries elucidating the beginnings, genealogy and dialectal basis of early Modern Bulgarian damaskins, provides more arguments in favour of the hypothesis that puts Lovech as the place of origin of the Sredna Gora translation and probably of the very first texts that appeared in the new literary language based on the vernacular.

It can be concluded that the creative energy of Bulgarian men of letters during the 17th century did not manifest itself in the creation of original works but rather in their efforts to preserve the tradition. Their editorial and compilation work culminated in the shaping of a new comprehensible literary language, which combined classical heritage with living speech. This also resulted in the formation of a new taste for the written word among Bulgarians. Books, albeit still religious in essence, ceased to belong to the Church and men of letters. Through edifying and entertaining stories that were accessible for listening and reading, books ceased to serve the ritual and sermon alone and prepared a wider audience for the emergence of a new kind of literature.

Диляна Радославова. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. Издателски център „Боян Пенев“: *Studia mediaevalia Slavica et Byzantina* 6, 2020. ISSN 1314-4170

РЕЗЮМЕ

През XVII век книжовната дейност на православните българи протича в условията на иноверско управление в границите на Османската империя. Българските земи са разпокъсани в диоцезите на три самостоятелни църкви – доминирани от гърци Константинополска патриаршия и Охридска архиепископия, и сръбската Печка патриаршия. При липсата на независима българска църква и държава, като основни патрони на книжнината, както и при ограниченото набавяне на славянски книги, печатани зад граница, преписването на ръка продължава да е основен начин за поддържане на богослужебния книжен фонд на манастирите и енорийските храмове. От гледна точка на българската литературна история седемнадесетото столетие е период на творческа стагнация, доколкото наследените литературни модели се оказват непродуктивни и не възникват нови оригинални произведения. От друга страна, именно през този период се появяват първите текстове на новобългарски книжовен език на народна основа. Новата книжовна тенденция е тясно свързана с рецепцията на новогръцката антология на Дамаскин Студит „Съкровище“ (Венеция, 1557/8). Към края на XVI в. се появява нейният т.нар. „средногорски“ архаичен превод, който става основа за първите текстове, адаптирани на новобългарски книжовен език. Така в българския книжен репертоар навлизат и добиват голяма популярност дамаскините, сборници на архаичен или на новобългарски език, които имат разнообразен състав и включват също така недамаскинови текстове.

Досега феноменът на дамаскините е изследван отделно от историята на книжовните центрове. Така остават редица нерешени въпроси, сред които и: къде възниква „средногорският“ архаичен превод и неговите новобългарски версии, защо изборът на българските книжовници пада точно върху Дамаскин-Студитовата антология и какви са причините и книжовните механизми, довели до появата на първите новобългарски текстове? Отговорите на тези въпроси изисква комплексно изследване, в което книжовните и екстракнижовните фактори, определящи контекста за появата и широката популярност на дамаскините, да бъдат разглеждани на фона на цялостната дейност и ръкописна продукция на книжовните центрове от ареала на тяхното разпространение, което впрочем е и основна цел на проучването, чиито резултати са изложени в монографията.

Досегашните изследвания върху българските книжовни центрове и книжовници от XVII в. са различни по своите цели и обхват и разчитат на разнородни по своята прецизност методи. Това налага ревизия на техните резултати и допълнителни проучвания. В настоящото изследване са включени над 300 български ръкописи от XVII в., както подписани, така и анонимни, и тяхното обследване се основава на палеографски, текстологичен, сравнително-типологичен и статистически анализ. Резултатите разкриват следните характеристики на книжовния и литературен процес. Географията на преписвателската активност включва 36 средища, от които 18 селища и 18 манастира. Повечето от тях попадат в пределите на Софийска, Търновска и Пловдивска митрополия – три съседни епархии на Константинополската църква, в които се наблюдава и влияние на Печката патриаршия. Рядко се копират книги в митрополитските и епископски центрове. Сред активните центрове от епохата е и ставропигиалният Рилски манастир, който се намира под опеката на сръбския патриарх.

В началото на века ръкописи се създават в няколко манастирски средища – Елешнишкия и Сеславския манастир в Софийско, както и във Врачанския манастир

„Св. Троица“. Възможно е по това време организирано преписване на книги да е имало и в най-големия и авторитетен за епохата калиграфски център – Етрополския, намиращ се в пределите на Ловешка епархия на Търновската митрополия, който процъфтява през 20-те – 40-те години. През втората половина на столетието, преписваческата активност е съсредоточена в границите на Пловдивската митрополия – в подбалканското градче Карлово, средногорското село Аджар (дн. Свежен) и в Кукленския манастир „Св. Врачове Козма и Дамян“ в Родопите. Аджар е център от енорийски тип, чиято дейност най-вероятно е свързана с функционирането на училище, където са подготвяни бъдещи енорийски свещеници. Няма данни през изследвания период да е имало активен скрипториум в Рилския манастир. Обителта обаче е притегателен център за гостуващи книжовници.

Проучването на социалния профил на 47 книжовници, познати по запазените 97 колофони, разкрива, че през XVII в. копистите на ръкописи са от средите на низшия клир и паството: монаси, йеромонаси, свещеници, дякони и миряни. Някои от тях носят книжовническите титли: *дяк*, *граматик*, *даскал*. Статистическите данни за социалния статут на книжовниците и участието на различните групи в създаването на ръкописи показват, че в протекание на XVII в. се очертава тенденция за нарастване на преписваческата активност в енорийска среда. Сред най-продуктивните кописти са изтъкнати калиграфи, като йеромонах Даниил Етрополски, Василий Софийнин, йерей Аврам Дмитриевич от Карлово, даскал Филип от Аджар, които играят важна роля в книжовния процес.

Съпоставката между ръкописната продукция на различните центрове и отделни книжовници разкрива подчертана специализация в тяхната работа. Тя се изразява в преписване на определен тип книги в зависимост от това дали тяхната дейност е свързана с манастирско, или с енорийско богослужение. Процесът се характеризира с различна степен на съобразяване със специфични норми в съставянето на комплекти от богослужбни книги. Специализацията на централите е съпроводена и от следването на определена графична (писмо и украса) и правописна норма. В тази епоха доминира геометризираният полуустав – т.нар. „етрополско (средногорско) писмо“, който има няколко основни генетично свързани локални разновидности: Етрополско, карлово-кукленско и аджарско писмо, както и още един вариант с неустановена локализация, който ги предхожда хронологически.

Най-общ преглед върху запазените български ръкописи от XVII в. показва, че 80% от тях са предназначени за тясно богослужбни нужди: псалтири, евангелия, апостоли, служебници, часослови, октоиси, триоди, празнични и служебни минеи, пролози, требници, различни богослужбни сборници и др. Делът на сборниците с четива, които имат различна степен на обвързаност с богослужението или нямат богослужбна употреба, обема 18% от цялата продукция. Сред тях се откриват няколко традиционни антологии и произведения: два панигирика и един сборник с неделни и празнични слова, четиви от т.нар. „сборници със смесено съдържание“, и едно копие на „Александрия“. На този фон изпъкват новите за репертоара дамаскини – общо 35 архаични и новобългарски сборници, както и три преписа на „Чудеса Богородични“ на Агапий Ландос в превод на Самуил Бакачич. Останалите книги съдържат граматически съчинения: „За буквите“ на Константин Костенечки и препис на „Църковно-славянската граматика“ на Мелетий Смотрички. От репертоара отсъстват книги, подходящи за една манастирска библиотека, като патерици или сборници с богословско-философски съчинения, както и исторически съчинения, като например хронографи.

Наред с демократизирането и модернизиранието на книжнината чрез навлизането на дамаскините, българската ръкописна продукция от XVII в. се подчинява и на още ед-

на подчертана тенденция – на архаизиране. Тя има няколко аспекта и се изразява в избора на книжовниците на ниво състав на ръкописите, избор на текст/превод, правопис и графично оформление. Архаизирането е съзнателно обръщане към класическото книжовно наследство от старобългарския и среднобългарския период. Придържането към традицията означава и поддържането на култовете към общославянски и местни светци: Константин-Кирил Философ, Симеон Сръбски, Сава Сръбски, търновските светци Иларион Мъгленски, Михаил Воин, както и западнобългарските анахорети Прохор Пшински, Гаврил Лесновски и Йоаким Осоговски. Култът към св. Иван Рилски е поддържан в Рила и в някои манастири в Софийска епархия, във Враца и в Етрополе. Според свидетелството на ръкописите през XVII в., култът към общобалканската светица Петка Епиватска (Търновска) е повсеместно разпространен.

Големият брой дамаскини несъмнено може да бъде тълкуван като важна промяна и трансформация не само в езиковото, но и в макрожанровото книжовно статукво. Ключ към обяснението на популярността на дамаскините трябва да се търси в самата структура на оригиналното „Съкровище“ като сборник от неделни и празнични слова, поучения и жития на особено почитани светци. Тази структура, която е отворена за интерполации, и контаминирането на триодно и минейно съдържание, превръща книгата в подходяща за употреба в енорийска среда. И тя е избрана по чисто практически причини като източник за текстове, подходящи повече за нововъзникналите енорийски средища като Аджар, отколкото за манастирските калиграфски центрове като Етрополе, където се предпочитат традиционните по състав сборници.

Натрупаните данни за дейността на българските книжовни центрове и книжовници от XVII в., разгледани в светлината на последните открития за началото, генеалогията и диалектната основа на ранните новобългарски дамаскини, прибавят нови аргументи в полза на хипотезата за Ловеч като място на поява на „средногорския“ архаичен превод и вероятно на първите текстове на новия книжовен език на народна основа.